

10. Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. Т. 6, ч. 3, л. 178 б; История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Редколлегия тома: К.М.Байпаков, М.К.Козыбаев, Б.Е.Кумеков, К.А.Пишулина. Том 2. – Алматы: Атамур, 1997. – 620 с.

11. Мирзо Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой, примечания и указатели Р.П.Джалиловой и Л.М.Епифановой – Т.: Фан, 1996. – 727 с.

12. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод (Мамлакатларнинг эгалланиши) / Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари И.Бекжонов, Д.Сангирова. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – 430 б.

13. Ҳофиз Таниш Ал-Бухорой. Абдулланом (‘‘Шарафномаи шоҳий’’). Биринчи китоб / Форс тилидан С. Мирзаев таржимаси; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов. – Т.: Шарқ, 1999. – 416 б.

ERDONABIY VA NORBO‘TABIY DAVRIDA QO‘QON VA XITOIY MUNOSABATLARI

Ro‘zimatov M.U.

Farg‘ona davlat universiteti talabasi
rozimatovmirzabek03@gmail.com

***Annotatsiya.** Maqolada Qo‘qon xonligining Erdona va Norbo‘tabiy davrlarida Sin imperiyasi bilan olib borgan diplomatik munosabatlari tarixiy manba hamda ilmiy adabiyotlarda keltirilgan ma‘lumotlar orqali tahlil etilgan.*

***Kalit so‘z va iboralar:** Farg‘ona, Erdonabiy, Norbo‘tabiy, Syanlun, Daketana, Sinsayn, Filipp Yefremov, Andijon.*

***Аннотация.** В статье анализируются дипломатические отношения Коканского ханства с Империей Син в периоды Эрдона и Норботаби на основе исторических источников и сведений, представленных в научной литературе.*

***Ключевые слова и фразы:** Фергана, Эрданаби, Норботаби, Сяньлун, Дакетана, Синсайн, Филипп Ефремов, Андижан.*

***Annotation.** The article analyzes the diplomatic relations of the Kokhan Khanate with the Sin Empire during the Erdona and Norbotabi periods through historical sources and information provided in scientific literature.*

Key words and phrases: *Fergana, Erdanabi, Norbotabi, Sianlun, Daketana, Sinszain, Philip Yefremov, Andijan*

Ashtarxoniylar hukmronligining soʻngi asrida markaziy hokimyatni zaiflashuvi tufayli, Fargʻona vodiysida hokimiyat mahalliy sulola vakilari qoʻliga oʻtishiga olib keldi. Fargʻonada XVIII asrning boshlaridan asta-sekin ming qabilasidan boʻlgan Qoʻqon hukmdorlari boshqaruvni amalga oshira boshlashdi. Erdonabiy davrida Fargʻona vodiysi “quyidagi viloyatlardan iborat boʻlib: Andijon, Namangan va Qoʻqon, ulardan Qoʻqon shahri mamlakatning poytaxti boʻlgan” [2: 14]. Turkiston xonliklaridagi ogʻir siyosiy vaziyat, Sin imperiyasini gʻarbiy oʻlkalarga nisbatan xarbiy harakatlarni amalga oshirib, Oʻrta Osiyo bilan tarixan chambarchas boʻlgan hududlarni zabt etish uchun qulay imkoniyat yaratdi. “Sin imperatori Syanlun (1736-1795)ning qarindoshi Chjao Xuey (1708-1764) qoʻmondonligida manjurlar qoʻshini 1758-1759-yillar davomida Yorkend xonligini (1514-1759) bosib olgan. 1758-yil yozida manjur qoʻshinining avangard qismiga zobit Daketana boshchilik qilgan. Daketana Issiqkoʻl atrofidagi qirgʻizlar yerlariga yuborilgan. Xitoy (Sin imperiyasi imperiyasi) manbalarida, 1758-yilda Yorkend xonligining oxirgi hukmdorlari Burxonidinxoʻja va Xoʻja Jahonxoʻja Andijon va Qoʻqonga oʻz odamlarini yuborganligini yozgan. 1759-yil iyul oyida manjur generallari Yorkendda aka-uka xoʻjalarni ushlab boʻyicha harbiy kengash oʻtkazganlar. Ushbu kengash xisobotlarida “aka-uka xoʻjalar Qoʻqon xoni Erdona (1753-1763) bilan yaqin doʻst va ular birlashish ehtimoli mavjud”,- deb yozilgan. Imperator Syanlun “tezlik bilan Qoʻqon xukmdori bilan aloqa oʻrnatish lozim va xoʻjalar bilan oʻzaro ittifoq boʻlishiga yoʻl qoʻymaslik kerak”,- deb yozgan [10: 81-82]. Bu haqida mahaliy tarixchilarning asarlarida, jumladan “Anjum at-Tavorix” [3: 105] va “Muntaxab at-Tavorix” [4: 232] asarilari ham bu voqeaga toʻxtalib quyidagicha maʼlumot beriladi. Xitoy hukmdori Koshgʻarga katta qoʻshin yuborib yettita shaharni bosib olgach, bu viloyatda hukmronlik qilayotgan Maxdumi Aʼzam avlodlaridan boʻlgan Oyxoxoʻja va Kunxoʻja, xitoyliklar bilan kurashib, magʻlubiyatga uchrangani va sayyidlar Koʻxiston yoʻli orqali,

Badaxshonga qochganliklari yozilgan. Ammo badaxshonliklar, xitoylarning moliga uchib, Oyxo‘ja va Kunxo‘jani xitoyliklarga tutib berishadi.

“1759-yil oktyabr oyi boshlarida Daketana Yorkend shahridan Mulla Mirza ismli yo‘lboshlovchi va tarjimon, to‘rt nafar solor va 2 nafar oyratlarga mansub yigitlar bilan jami 28 kishi Qo‘qonga yo‘l olgan” [10: 84]. Xitoy hukumati, Sharqiy Turkistonda Qo‘qonning katta mavqeiga ega ekanligini hisobga olgan holda, diplomatik munosabatlar o‘rnatishdan manfaatdor bo‘lgan. Ammo, Xitoy hukmdori Syanlun Erdonabiyi o‘ziga teng hukmdor ko‘rishni istamagan. “Keyingi yili Erdanbiy o‘zining elchisi Andijon hokimi To‘xtamuhammadbiyini, Qo‘qonning birinchi elchilaridan qilib Pekingga yubordi” [14: 41]. Shu tariqa Qo‘qon va Xitoy o‘rtasida ilk diplomatik aloqalar o‘rnatilgan. Erdonabiy hukmdorligi davrida Xitoy bilan muzokaralar olib borib, “Erdonabiy Xitoy homiyligini tan olishga majbur bo‘ldi [7: 22-23]. Lekin, Erdonabiyning Sin imperiyasiga vassal bo‘lganligi mahalliy muarixlarning asarlarida uchramaydi. Muarixlardan “Muhammad Hakimxonto‘ra, Erdonabiyi kuchli diplomat bo‘lganligini va o‘z davlatini mustaqil boshqarganligini qayd etgan” [8: 234]. Albatta Erdonabiy Sin imperiyasining O‘rta Osiyoni mustamlaka qilishiga qarshi chiqqan. Erdonabiy Xitoy hukumatining O‘rta Osiyoga qilgan harbiy harakatlariga qarshi musulmon bo‘lgan qo‘shni o‘lkalardan harbiy ittifoq tuzgan, “Ch.Ch. Valixonovning ta’kidlashicha, “bu ittifoq davom etmadi, lekin, Xitoyning o‘z chegaralarini Toshkent, Sayram, Suzoqqa va Turkistongacha kengaytirish rejalarini to‘xtatib qo‘ygani muhim”, [13: 32] hisoblanadi. Sin imperiyasi Sharqiy Turkistonni zabt etib, “unga Sinszyan – “Yangi chegara” yoki “Yangi hudud” nomini” [5: 99] bergan bo‘lib, bu hudud bilan savdo aloqalar Qo‘qon uchun foydali bo‘lgan holda, bu o‘lkadagi tinchlik ham bir jihatdan Qo‘qonga bog‘liq bo‘lgan. Sin hukumati “dastlab uzoqdan, xo‘jalar orqali Koshg‘arni boshqarishni rejalashtirgan. Musulmonlarning qarshiligi Sinni ikki yildan so‘ng mintaqani butunlay bosib olishga majbur qildi” [12: 134]. Munosabatlarni yaxshilash va savdoni rivojlantirish maqsadida, Qo‘qondan tez-tez Xitoyga elchi borib

turgan. “Erdona davrida Qo‘qondan To‘xtamuhammad, Boymuhammad va boshqalar Xitoyga elchi bo‘lib borganlar. Erdona o‘zining xukmronligi davrida Pekinga jami sakkiz martadan ortiq elchi yuborgan. Ikkinchi elchiligi 1760-yilning sentyabrda Pekinda bo‘lib, ular Erdonaning imperatorga sovg‘asi sifatida chopqir ot olib borganlar” [8: 214]. Xitoyning Sharqiy Turkistonda yuritayotgan siyosatiga nisbatan, Erdonabiyning munosabati mahaliy muarrixlar tomonidan aniq ochiqlanmagan. “Erdonabiy davrida Sin hokimiyatining uyg‘ur zodagonlari va ruhoniylari vakillaridan iborat muxoliflari Qo‘qonda boshpana topganlar” [6: 214]. Bu holat shundan dalolat beradiki, Qo‘qon davlati Xitoyga rasman vassal hisoblansada, lekin Sin imperiyasi amalda Qo‘qonning ichki ishlariga aralasha olmagan. Qo‘qon va Xitoy munosabatlarida, Norbo‘tabiy (1762-1798) alohida iz qoldirgan shaxs hisoblanadi. No‘rbotabiy davrida ketma-ket mo‘l-ko‘lchilik va arzungarchilik sodir bo‘lgan. “Natijada xonlikda texnik ekinlar ekilishi yo‘lga qo‘yildi. Buning natijasida to‘qimachilik va u bilan bog‘liq kasb-hunarlar ham taraqqiy etdi” [2: 16]. Bu hol Qo‘qon davlati yuksalishiga olib keldi. Asta-sekin kuchayib borayotgan Qo‘qon diplomatiyasining markaziga Sharqiy Turkiston chiqib kela boshlaydi. “XVIII asrning 80-yillarida Norbo‘tabiy Farg‘ona vodiysi qirg‘izlari ustidan siyosiy hokimiyatni o‘rnatgan. 1785-yili qirg‘izlarning Sait Batir boshchiligidagi saru qabilasi Norbo‘tabiyning ruxsati bilan Sharqiy Turkistondan Qo‘qon homiyligi (proteksiyasi)ga o‘rnatganlar” [1: 56]. Aynan No‘rbotabiyning davridan Qo‘qon-Xitoy munosabatlari yangi davrga qadam qo‘ygan. No‘rbotabiy Sharqiy Turkistonda, Xitoyga qarshi chiqqan kuchlarni qo‘llab-quvatlagan ilk Qo‘qon hukmdorlardan edi. “Sin imperiyasiga, Badaxshon sultoni 1763-yilda ularga qarshi chiqqan ikki aka-uka va Burhoniddin Xo‘janing to‘rt o‘g‘lidan uchtasini yetkazib berishga muvaffaq bo‘ldi. Ammo to‘rtinchi o‘g‘li Sarimsoq omon qolgan edi. Qo‘riqchilar uni xavfsiz joyga olib ketishdi va u keyinchalik Qo‘qonda paydo bo‘ldi. 1788-yilda Sin uni mamlakatdan chiqarib yuborishni talab qiladi, lekin o‘sha paytdagi Qo‘qon hukmdori Norbo‘tabiy buni rad etadi. Endi Sarimsoqni mamlakatdan chiqarib yuborishdan bosh tortishi Norbo‘tabiy o‘zini hech qanday

ma'noda Sinning vassali deb hisoblamaganidan dalolat edi" [11: 64]. Bu haqidagi ma'lumot chet ellik sayohlarning kitoblarida ham o'z aksini topgan. Ulardan biri "rus sayyohi Filipp Yefremov, u 1774-yilda qirg'izlar tomonidan asirga olingan, buxoroliklarga qul qilinib sotib yuborilgan va faqat 1782-yilda Hindiston va Angliya orqali Rossiyaga qaytgan. Yefremovning yozishicha, Norbo'tabiy Buxoro bilan dushmanlik munosabatlarida bo'lgan, ammo xitoylar tomonidan xon deb tan olingan va u bilan ittifoq tuzgan" [13: 30]. Shunindek, "Sin imperiyasi Qo'qon hukmdorlari bilan Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilgan xo'jalarni avlodlarini ushlab turishlik uchun bir necha bor diplomatik aloqalar olib borishgan. Buning evaziga Qo'qon xonligi Koshg'arda savdo munosabatlarini nazorat qilishni qo'lga kiritgan edi" [9: 97]. Qisqa muddat ichida, Qo'qon davlati, Xitoyning O'rta Osiyo bilan savdo aloqalarida muhim vositachiga aylandi. Ayniqsa Norbo'tabiy davrining oxirlarida "1785-1792-yillarda, Rossiya bilan diplomatik mojaro Sinning ruslar bilan aloqaga kirishini to'xtatishni va Kiaxta savdosini to'xtatishga olib kelganida keskin kengaydi" [14: 64.] Xitoyning dunyodan o'zini-o'zi ajratish siyosati va dengiz savdosini cheklanishi tufayli, xitoylik savdogarlar o'zlari uchun yangi va xavfsiz yo'llarni topishga va yangi savdo hamkorlarni qidirishga undagan. Qo'qon davlati O'rta Osiyoning Xitoy bilan savdosida muhim o'rin tutishi va Rossiyaga boradigan boshqa savdo yo'llarining ustida joylashganligi bilan alohida ajralib turgan. Qo'qon bilan savdo qilish Xitoy uchun muhim va foydali ekanligi, Qo'qonning Sharqiy Turkistondagi savdoda ahamyati oshib bordi. "Qo'qonning andijonlik savdogarlari Sharqiy Turkistonda keng tarmoqlar o'rnatdilar va Rossiya bilan Sin imperiyasi o'rtasidagi savdo-sotiqda vositachilik mavqeini mustahkamladilar" [11: 62]. Bu hol keyinchalik Sharqiy Turkistonda o'rta osiyolik savdogarlarni "andijonliklar" deb [5: 103] atalishiga ham olib kelgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Erdonabiy va Norbo'tabiy tarixan bir davrda yashagan bo'lsalarda, ularning Xitoy bilan bo'lgan siyosiy munosabatlari ikki xil yo'nalishda ketgan. Sin imperiyasi Xitoy tarixida Tan (617-907) davridan

beri hech kim amalga oshira olmagan, bosqinni ro'yobga chiqargan. Ammo, Erdonabiyning olib borgan sayi-harkatlari natijasida, Xitoy Sharqiy Turkiston bilan cheklanishgagina majbur bo'lgan. Erdonabiy ham amalda hukmdor hisoblanib, Xitoydan alohida mustaqil siyosat yuritgan edi. No'rbotabiy davrida esa Qo'qon-Xitoy munosabatlariga alohida e'tibor berilib, o'zoro manfaatli savdo aloqalari yo'lga qo'yilgan. Shunday qilib, Qo'qon Sin imperiyasining bosqinchilik yo'nalishidagi, O'rta Osiyo xaqqlari uchun jonli mudofa devori vazifasini bajargan. Erdonabiy va No'rbotabiy yurtimizga chet el bosqinchilarga, qarshi kurashgan, Turon o'lkasining o'z egalari borligini ko'rsatib bergan va moziyda o'chmas iz qoldirgan shaxslardan bo'lib, tariximizga muhrlandi.

Foydanilgan manba va adabiyotlar:

1. Ikromjon Kuzikulov, Qo'qon xonligi tarixi – N.: 2014, – B. 56
2. R.X.Akbarov, Qo'qon xonligi tarixi, Farg'ona, 2015. – B. 14-16
3. Худрёрхонзода, Анжум ат-таворих (Тарих юлдрлари), Тошкент «Fan va texnologiya», 2014. – B. 105
4. Мухаммадҳакимхон тўра, Мунтахаб ат-таворих: (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар форс-тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов.) – Тошкент, «Янги аср авлоди», 2010. – B. 232
5. А.Р.Рускуловна, Ўрта Осиё хонликларининг кўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо иқтисодий муносабатлари, Тошкент, 2017. – Б. 99-103
6. К.Ш.Хофизова, Китайская дипломатия в Центральной Азии, Алматы, «Гылым», 1995. – B. 214
7. Ҳ.Н.Бобобеков, Қўқон тарихи, Тошкент, «ФАН» 1996. – B. 22-23
8. «Ўзбекистонда елчилик хизмати тарихидан: талкин ва таҳлил, «Адабиёт учкунлари», Тошкент, 2016. – B. 214-234
9. Ўрта Осиё халқларининг етник тарихи ва минтақада юз берган демаграфик жараёнларнинг манбаларда акс этиши, Тошкент, «Yangi nashr», 2011. – B. 97

10. Шерали Қолдошев, Қўқон, хонлиги ва Хитой (Чинг империяси) ўртасидаги дипломатик муносабатлар, Тошкент, 2019. – Б. 81-84.
11. Adeeb Khalid, Central Asia, Prinston, «Princeton University Press», 2021, – P. 62-64
12. Peter B. Golden, Central Asia in World History, New York, «Oxford», – P. 134
13. S.Frederick Starr, Ferghana Valley, New York, 2011, p. 32
14. Scott C. Levi, The rise and fall of Khoqand 1709–1876, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2017. – P.41

XIVA XONLIGIDA XIX-XX ASRNING BIRINCHI CHORAGIGA QADAR ARXIV ISHI VA UNING O‘RGANILISHI

Xusanov S.X.

FarDU, O‘zbekiston tarixi kafedrası o‘qituvchisi
said0757@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu risolada Xiva xonligining amalda bo‘lgan ish yuritish tizimi va arxiv ishi holati boshqaruv hujjatchiligi jarayonlariga bevosita ta’sir etuvchi XIX – XX asr boshlarida Xiva xonlida ish yuritish va arxiv ishi tizimi tadqiq etiladi.*

Kalit so‘z va iboralar: *Xiva xonligi, arxiv, ish yuritish tizimi, hujjat, amal va mansablar.*

Аннотация: *В данной статье проводится анализ внедрения делопроизводства управления государственные службы и архивные дело Хивы в XIX – начале XX веках Стратегии действий, реформирование процессов управления в ханстве.*

Ключевые слова и фразы: *Хивинская ханства, Стратегия действий, делопроизводства, архив.*

Annotation: *This article examines the system of office management of the Khiva Khanate in the XIX-early XXcenturies. The questions of historiography and the problems of archival affairs are also explained.*

Key words and phrases: *Khiva Khanate, Archive, Archival Business, Record Keeping System.*

Xiva xonligi arxivi va uning o‘rganilishi. Xiva xonligi o‘zbek davlatchiligi tarixida muhim o‘rin egallagan davlatlardan biri hisoblanadi. Xiva xonligining siyosiy hayoti, uning ma‘muriy boshqaruv tartibi, amalda bo‘lgan ish yuritish tizimi va arxivlarning vazifalari muhim ilmiy tadqiqot ob‘ekti bo‘la oladi. Mazkur muammolar turli davrlarda olim va tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, N.Muravyov, M.Ivanin, L.Sobolev, L.Kostenko, A.Kun, N.Vselovskiy,